

שמרנות בניחוח צרפתי: מבט להגותו של טוקוויל

אלקסי דה טוקוויל, בן האצילים הצרפתי, התבונן במסורת האמריקנית בהשתאות ובביקורת, והציע לה גרסה חלופית ומשוכללת המאמצת את הדמוקרטיה, מתגעגעת לאצולה, מוקירה את הדת ומזהה מאה שנה מראש את שורשי הטוטליטריות

בספרו 'אמיל, או על החינוך' תהה ז'אן-ז'אק רוסו מדוע אין ליהודים מדינה חופשית משלהם עם בתי ספר ואוניברסיטאות שבהם יוכלו לדבר ולהתפלמס ללא חשש. כשיהיו ליהודים מוסדות ממין זה, כתב רוסו, נוכל לדעת מה יש להם לומר. אילו חי רוסו בימינו, ודאי היה מתפעל מהישגיה המרשימים של המדינה היהודית, אך ספק אם היה מתרשם מתרומת הוגיה לעימות הרעיוני בין ימין לשמאל.

בשנים האחרונות הצטמק הפולמוס הפוליטי במדינת ישראל לכדי שלוש סוגיות עיקריות: קיטוב רגשי סביב ראש הממשלה (בעד ביבי או נגדו); עימות פשטני על מערכת המשפט ("חונטה" או "שומרת סף"); גילוי מחדש של הבדלים עדתיים וניפוח שרלטני שלהם ("ישראל הראשונה" ו"ישראל השנייה"). אף שסוגיות אלו נקשרות למחלוקת בין ימין ושמאל, אליבא דאמת אין הן קשורות למחלוקת ההיסטורית בין ימין לשמאל כפי שהיא מתנהלת במערב במאתיים השנים האחרונות. אכן, הידרדרות השיח הפוליטי אינה מייחדת את מדינת ישראל, ורדידות השיח והקיטוב האלים הם

ד"ר עמנואל נבון הוא מרצה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל-אביב, במרכז הבינתחומי הרצליה ובמכללה לביטחון לאומי. הוא עמית בפורום קהלת ובמכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון (JISS), ופרשן בערוץ i24news. ספרו החדש The Jewish Star and the Scepter: A Diplomatic History of Israel ראה אור לאחרונה בהוצאת The Jewish Publication Society ו-University of Nebraska Press. גרסה עברית של הספר עתידה להתפרסם במהלך שנת 2021 בהוצאת מערכות/מודן.

תופעה עולמית, בין השאר בהשפעת הרשתות החברתיות; אולם המשבר הפוליטי שחווה מדינת ישראל בשנתיים האחרונות מחייב אותנו לשוב אל שיח רעיוני הנוגע בשאלות מהותיות בצורה עניינית.

מחובתנו אפוא לשוב למהות המחלוקת בין ימין לשמאל, ו"להתפלמס ללא חשש" כדברי רוסו. לאחרונה הרימו יורם חזוני ואופיר העברי תרומה נכבדה לשיח הפוליטי המהותי – במאמרם "שמרנות איננה ליברליזם" שהתפרסם בכמה זו.¹ חזוני והעברי חידדו את ההבדלים בין שמרנות לבין ליברליזם, אולם מאמרם מתייחס רק להגות הפוליטית האנגלו-אמריקנית. אף זאת: דומה כי מרוב מאמץ להבדיל בין שמרנות לבין ליברליזם, יצרו המחברים דיכוטומיה מוגזמת בין שתי המסורות הפוליטיות.

ובכן, קיימת הגות שמרנית מחוץ לעולם האנגלו-אמריקני, והגות זו אינה מנוגדת בהכרח לליברליזם הקלאסי. בהתאם לכך, אי אפשר לדון ברצינות בשמרנות ובליברליזם מבלי להתייחס להוגה הצרפתי אלקסי דה טוקוויל.² טוקוויל מוכר בעיקר כמחברו של הספר 'הדמוקרטיה באמריקה', שתורגם לעברית ב-1970 ושוב ב-2008, אך לחיבור אחר שלו, 'המשטר שהיה והמהפכה' (L'ancien régime et la révolution), נודעת חשיבות לא פחותה. טוקוויל מוזכר בדרך כלל כמי שהבין את חשיבותה של החברה האזרחית. אין ספק כי רושם זה נכון, אך כפי שנראה להלן תרומותיו להגות הפוליטית השמרנית והליברלית (במובנה הקלאסי והמקורי) עמוקות הרבה יותר. היכרות עם אורח החשיבה של טוקוויל היא אפוא נקודת התחלה טובה במסע לשיקום השיח הפוליטי בישראל.

כשהאריסטוקרטיה תחבק את הדמוקרטיה

הוריו של טוקוויל, שניהם אצילים צרפתיים, ניצלו ממשטר הטרור של רובספייר. אביו של טוקוויל היה קצין במשמרו של המלך לואי ה-16; וב-1793, הוא ורעייתו הטרייה, אימו של טוקוויל, נידונו למוות בגליוטינה וניצלו רק עקב מות רובספייר ב-1794. המשפחה נמלטה לאנגליה וחזרה לצרפת רק בתקופת נפוליאון. אלקסי נולד ב-1805, שנה לאחר שנפוליאון הקים את הקיסרות, חתם על הסכם פיוס עם האפיפיור ואפשר לאצילים לשוב לצרפת. טוקוויל נולד אפוא להורים שחוו על בשרם את ההקצנה שחלה בצרפת ואת הידרדרות המהפכה אל משטר של טרור; אך הוא נולד גם בתקופה שבה תרה צרפת אחר נוסחה מאוזנת – בין רעיונות הנאורות, שהובילו את המהפכה, לבין יציבות שלטונית.

בשנת 1831 יצא טוקוויל למסע באמריקה, שתכליתו הייתה לעמוד על אופייה של מערכת בתי הסוהר האמריקנית. כפי שנראה להלן, נסיעה זו הותירה רושם רב על טוקוויל הצעיר והולידה בקרבו רעיונות מקוריים. בהמשך זכה טוקוויל לעצב את המציאות הצרפתית החדשה. אחרי מהפכת 1848, שבה הופלה המונרכיה

Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville

החוקתית ששלטה בצרפת מאז 1830, השתתף טוקוויל בכתיבת החוקה החדשה של "הרפובליקה השנייה של צרפת". חוויותיו בעת מסעו באמריקה השפיעו על רעיונותיו; ואכן, החוקה החדשה דמתה במובנים מסוימים לחוקה האמריקנית (לדוגמה, בחירות לנשיאות התקיימו על פיה מדי ארבע שנים). טוקוויל אף מונה לשר החוץ של הרפובליקה, אולם זו לא האריכה ימים: לואי נפוליאון, שנבחר לנשיא, ערך שינויים חוקתיים, וב-1851 הקים את הקיסרות השנייה. טוקוויל פרש אז מן החיים הפוליטיים, וב-1859 נפטר.

כאמור, מסעו של טוקוויל ברחבי אמריקה ב-1831 פתח בפניו אופקי מחשבה חדשים. הגיונות אלה שימשו אותו לפתרון דילמה שנראתה בתחילה בלתי פתירה לו ולבני דורו: מחד גיסא, הם היו אריסטוקרטים שחששו משלטון העם; ומאידך גיסא, הם האמינו בחירות וברעיונותיה של הנאורות. ואכן, התנגדות רעיונית למהפכה נרשמה בצרפת בעיקר מכיוונם של הוגים קתוליים – דוגמת ז'וזף דה-מאטר (de Maistre) ולואי דה-בונאלד. הללו ביקשו להשיב את הגלגל לאחור, למחוק את המהפכה ולהתייחס אליה כאפיזודה מצערת – שלא לומר טעות היסטורית – הא ותו לא. טוקוויל לא היה אריסטוקרט ממין זה. הוא היה משוכנע כי מאורע היסטורי אמיתי התחולל בשלהי המאה ה-18, וכי לא ניתן – וגם לא רצוי – להסיג אחור את גלגלי ההיסטוריה. אכן, שאלה כבדת משקל העסיקה אותו: האומנם ישנה דרך למנוע את הידרדרותה החוזרת של המהפכה?

את התשובה, השכיל טוקוויל להבין, אין למצוא בתרבות הצרפתית שהיא באופייה דו-קוטבית – שלא לומר "סכיופרנית" – לפחות מאז ימי רנה דקארט שפיתח תיאוריה פילוסופית רציונלית ודוקטיבית במדינה קתולית. אורח החשיבה של דקארט היה אתאיסטי ביסודו, ואל מולו ניצב הפילוסוף בְּלוֹ פֶּסקל שאמונה דתית-קתולית מילאה את חדרי ליבו. שני הצדדים לעימות אינטלקטואלי מרתק זה – שנסוב על השאלה אם יש להישען על התבונה לבדה או שמא על האמונה הדתית לבדה – מיצבו את קווי החזית שלהם על בסיס אנליטי-טוטלי שעיצב את ה"סכיופרניה" הצרפתית. בדומה לגינונים צרפתיים, גם החשיבה הצרפתית נטתה אל המופשט והחד, ובמסגרת התרבות הפוליטית של המאה ה-19 הייתה נתונה במאבק בין מהפכנות אתאיסטית לבין ריאקציה קתולית. לעומת זאת, בתרבות הפוליטית האנגלו-אמריקנית והפרוטסטנטית, החשיבה הפילוסופית נשאה אופי אמפירי ופחות דוגמטי – ממש כמו "הגן האנגלי" הקלאסי והפסטורלי, המחקה את ההרמוניה של הטבע.

טוקוויל, שלא הזדהה עם אף אחת משתי התפיסות שרווחו בצרפת, מצא מענה לתמיהותיו בתרבות הפוליטית האנגלו-אמריקנית. מסעו באמריקה פתח בפניו אופקי חשיבה חדשים ואפשר לו לפתח הגות פוליטית מקורית שאותה העלה על הכתב בחיבורו 'הדמוקרטיה באמריקה'. חיבור זה ראה אור בשעה שצרפת הייתה נתונה תחת שלטון מלוכני פרלמנטרי, ומצויה בשיאו של מאבק בין שמרנים קתולים

לבין מהפכנים חילונים. שני ההוגים הרציונליסטים, המהפכנים והמשפיעים ביותר באותה עת היו פייר-ז'וזף פרודון ואוגוסט קונט (Comte). פרודון היה קרוב ברוחו לקומוניזם, ובתקופה מסוימת התיידד עם קרל מרקס. קונט היה מקור השראה למרקס; הלה נטל ממנו את רעיון ההתפתחות ההיסטורית הדטרמיניסטית בשלושה שלבים. קונט סבר גם כי יש לעצב את החברה מחדש, ומן היסוד, בהתאם לפילוסופיה הרציונליסטית והדדוקטיבית של דקארט.

בין שני הקצוות הללו, הרציונליזם המהפכני והריאקציה הקתולית, התקיים בצרפת תווך רעיוני ריק, באופן יחסי; אל החלל הזה נכנסה הגותו של טוקוויל. הלה הבהיר לצרפתים בני זמנו כי מחובם להכיר בכך (1) שעידן האריסטוקרטיה נגמר, וטוב שכך; וכי (2) מי שמנסה לבנות הכול מחדש, על פי מודלים תיאורטיים, ימיט אסון על העם הצרפתי – יותר מהעידן הישן. במילים אחרות: טוקוויל הכיר במגבלות התבונה וביקש לשמור את החירות שהייתה יקרה לליבו.

טוקוויל היה שמרן – הן משום שלא סמך על מידותיו התרומיות של האדם, הן משום שהיה סקפטי באשר ליכולתנו לשנות את המציאות מן היסוד (כלשונו: "גם אם אפשר לשנות את מוסדותיו של האדם, אין לשנות את האדם עצמו").³ בסיומו של עידן האריסטוקרטיה הוא ראה כאמור עובדה מוגמרת, והוא אף היה מוכן להסכים לה למרות הגעגועים לעולם של הוריו (כלשונו: "לא יוכלו העמים הדמוקרטיים לסגל להם את נימוסי האריסטוקרטיה... אין טעם לייחס חשיבות יתרה לאבדה זו; אבל מותר להצטער עליה").⁴

טוקוויל ידע שהצרפתים הורגלו לחשוב כי אומתם היא שהמציאה את החירות, ולכן הוסיף בחיבורו כמין אזהרה: "בחמישים השנים האחרונות שבהן מתחוללת התמורה בצרפת, זכתה הארץ רק לעתים רחוקות בחופש, אבל חוסר סדר היה מנת חלקה תמיד".⁵ בניגוד לאריסטוקרטיה האירופית הריאקציונרית, טוקוויל סבר שהאנושות נכנסה לעידן חדש ושהחירות היא חלק בלתי נפרד מעידן זה; אך בעיניו, אין סתירה בין השמרנות האריסטוקרטית לבין הליברליזם הקלאסי. לדידו, התפשטותה של החירות בלא מצרים היא חלק מתוכנית אלוהית: "התפתחותו ההדרגתית של השוויון בתנאים היא מעשה ההשגחה... היא אוניברסלית, היא בת-קיימא, מיום ליום היא משתחררת משליטת אנוש".⁶ ב'הדמוקרטיה באמריקה' הדגיש טוקוויל כי בעיניו מהפכת החירות האישית שנתחוללה בשלהי המאה ה-18 היא פרט בתוכנית אלוהית: "השאלה איננה איך לשקם את החברה האריסטוקרטית אלא איך להפיק את החירות מן המשטר החברתי הדמוקרטי שהעמיד לנו האל".⁷

משפט מפתח זה הופך את טוקוויל למעין "הראי"ה קוק" של האריסטוקרטיה הצרפתית, שהלוא יחסו של טוקוויל לדמוקרטיה דומה ליחסו של הראי"ה קוק לציונות החילונית. המהפכנים היו אולי שובבים, אומר טוקוויל, אך בפועל קידמו את התהליך ה"גאולי". לכן, טוקוויל מציע לאריסטוקרטיה לחבק את הדמוקרטיה,

כתופעה אלוהית, במקום להתנגד לה. מילותיו בעניין זה חד-משמעיות: "ניסיון לעצור את הדמוקרטיה" פירושו "התקוממות על רצונו יתברך".⁸ אך הדמוקרטיה לא רק מבטאת את רצון האל; היא מבטאת גם דבר-מה הגיוני. היא מבטאת את רצון הרוב, ולא ייתכן שהרוב יפגע במודע בעצמו: "בדרך כלל, חוקיה של הדמוקרטיה מכוונים לטובתם של רבים ככל האפשר, שהרי מקורם ברוב האזרחים, ורוב זה, גם אם ישגה, לא ייתכן שיהיה לו אינטרס המנוגד לו עצמו".⁹

טוקוויל מאמין כאמור כי גם הדמוקרטיזציה היא חלק מתוכנית אלוהית, ולכן הוא מסכיין לה ומשלים עם התרחשותה:

טבעי הוא לחשוב, כי מה שמספק ביותר את מבטיו של בוראם ושומרם זה של הבריות איננו דווקא הצלחתם יוצאת הדופן של אחדים אלא מרב רווחתם של הכול: דבר שאני רואה בו ניוון הריהו אפוא התקדמות בעיניו; מה שמכאיב לי, נעים הוא לו. השוויון אולי מרומם פחות; אבל הוא צודק יותר, ובצדקתו גדולתו ויפיו.¹⁰

לכאורה, מסביר טוקוויל, המהפכה מנוגדת לכל הערכים החשובים לנו כאריסטוקרטים; אך למעשה אין היא אלא חלק מתוכנית אלוהית. לכן, מחובתנו לחבק את הדמוקרטיה ולהיכנע בכבוד לעידן החדש, גם אם בליבנו רוחשים געגועים – מותרים – לעולם של אתמול, וגם אם אנו חשים בוז כלפי הוולגריזם שבה נוהגים הפוליטיקאים בני ימינו.

שילוב של אינטרס ודת

חשוב לזכור איזו "אמריקה" – או "ארצות הברית" – פגש טוקוויל במסעו האמור. מדובר בשנות השלושים של המאה ה-19. זוהי אמריקה שלפני מלחמת האזרחים, בעידן ההתפשטות מערבה, אל מרחבי הספר המתרחק. זוהי אמריקה שבה המדינות ("מושבות") מתנהלות באופן עצמאי ואילו כוחו של הממשל הפדרלי חלש. זוהי אמריקה שבה משגשגת המסורת הדתית הפוריטנית של החלוצים האנגלים. זוהי אמריקה שבה מעטים החוקים ומרובות ההתארגנויות האזרחיות הוולונטריות.

טוקוויל האמין כי בעידן הפוסט-פיאודלי, הדמוקרטיה מספקת את הפתרון המיטבי להתפוררות הסדר הישן. לדבריו, בעידן המודרני, שבו נחלשו הנאמנות לדת ולמסורת, "אני גורס שאין לך אמצעי נמרץ, שהוא אולי היחיד המצוי עדיין ברשותנו, לעניין בני אדם בגורל ארצם יותר מאשר שיתופם בממשל".¹¹ לדידו, בסדר האמריקני יש משום הוכחה לטענה זו: אלמלא שיתוף האזרחים בניהול המדינה והחברה, כיצד ייתכן שאזרחיה של מדינה חדשה, שאין להם מסורת משותפת קודמת ואשר נפגשו לראשונה בעולם החדש, מקיימים מידה כה עמוקה של פטריוטיות?¹² טוקוויל אינו מוכן להסתמך באופן בלעדי על אימת הלווייתן ההובסיאני (דהיינו על חששם של האזרחים מפני רשויות המדינה המרתיע אותם מעשיית רע), ורואה בדמוקרטיה

מנגנון היוצר איזון בין האינטרס האישי לבין האינטרס הציבורי. "אם בעיצומו של הזעזוע הכללי הזה אינכם מצליחים לצרף למושג הזכות את מושג האינטרס הפרטי, שהוא הנקודה היחידה הקבועה והעומדת בלב האדם", מזהיר טוקוויל, "במה תוכלו עוד למשול בעולם אם לא בכוח הפחד?"¹³

טוקוויל מייחס חשיבות עליונה לקשר בין חירות לבין אינטרס, ובהתאם מפתח את "משנת האינטרס העצמי המובן לאשורו". משנה זו, הוא מסביר –

איננה משנה נעלה, אבל ברורה היא ובטוחה... אינה מביאה לידי מעשים גדולים של מסירות נפש, אבל מתבקשים ממנה קורבנות קטנים יום יום... אינני חושש לומר שנראה לי כי מכל תורות הפילוסופיה, משנת האינטרס העצמי המובן לאשורו היא היפה ביותר לצורכיהם של בני זמננו, ושבעיניי היא הערובה הבטוחה ביותר שנותרה להם מפני עצמם.¹⁴

טוקוויל היה מודע לחסרונות הדמוקרטיה ואף לסכנותיה. לאחר ביקור ארוך בארצות הברית, ואחרי שנות קריאה וחשיבה ממושכות, הגיע טוקוויל למסקנה כי שני התנאים הנחוצים להישרדות הדמוקרטיה ולשגשוגה הם דת וקפיטליזם. מסקנה זו היא מחשבת כפירה לדידו של הקורא הצרפתי, באשר הן הדת הן הקפיטליזם שנואים על הצרפתים. בתודעה הצרפתית, דת וחירות אינן מסוגלות לצעוד שלובות זווע; ולפיכך גם כאשר נעשים הצרפתים חילונים, הם נותרים קתולים בנפשם – ותופסים הצלחה כלכלית כחטא. אין זה פלא אפוא כי הגותו של טוקוויל פופולרית יותר בארצות הברית מאשר בצרפת.

טוקוויל מגיע לארה"ב ומגלה חברה שהיא דמוקרטית ודתית גם יחד:

כשהגעתי לארצות-הברית התרשמתי קודם כל מצביונה הדתי... בצרפת ראיתי כמעט תמיד איך רוח הדת ורוח החירות צועדות בכיוונים מנוגדים. אבל באמריקה מצאתי אותן דרות בכפיפה אחת: יחד שלטו על אותה ארץ.¹⁵

הוא אף טורח לתאר לקוראיו הצרפתיים את השלווה הנסוכה על הכול ביום השבתון בארצות הברית, השוֹנָה – כך נראה – תכלית השינוי מיום המנוחה בצרפת החילונית:

כאשר מגיע בארצות-הברית יומו השביעי של כל שבוע, דומה כאילו חיי הסחר והעמל של האומה נפסקים; כל הרעשים נאלמים דום. שלווה עמוקה, או בעצם כעין התכנסות חגיגת פנימה, באה לאחר המרקחה של ימי החול; הדעת מתיישבת, והנפש חוזרת להתבונן בעצמה.¹⁶

היחס בין הדת לבין החירות מרכזי בחשיבתו של טוקוויל; ועובדה זו מעמידה אותו בעבר אחד אל מול עמדתם של הוגי ההשכלה הצרפתית. דווקא כמי שכותב בעבור קורא צרפתי מן הדור שגולד אחרי המהפכה, חשוב לטוקוויל להדגיש את אופי הדת ומהותה בחיי החברה האמריקנית בת הזמן:

הפילוסופים של המאה ה"ח הסבירו לנו בפשטות מרובה את שקיעתה ההדרגתית של האמונה הדתית. הם אמרו שהקנאה לדת תתמעט בהכרח ככל שהחירות תיעשה נחלת הכלל וההשכלה תתפשט. לדאבון הלב, אין העובדות מתיישבות עם תיאוריה זו.

יש באירופה אוכלוסיות מסוימות שבהן הכפירה משתווה רק לבערות ולהסתאבות; ואילו באמריקה, שהיא אחת האומות החופשיות והנאורות ביותר בעולם, הבריות מקיימים בהתלהבות את כל מצוותיה החיצוניות של הדת.¹⁷

בהמשך, טוקוויל אף מסיק כי הדמוקרטיה אינה יכולה לשרוד מבלי שאזרחיה יהיו בעלי אמונה דתית. בנקודה זו חשוב להבהיר כי אומנם טוקוויל אינו מוצא סתירה בין הפרוטסטנטיות לבין החירות, אך אפשר שבין הקתוליות לחירות – כן. אם כך ואם אחרת, הוא מכנה את הפרוטסטנטיות "נצרות דמוקרטית ורפובליקנית" ומדגיש כי זוהי הנצרות ההולמת את הדמוקרטיה:

בחלקה הגדול של אמריקה האנגלית התיישבו אנשים אשר, לאחר שפרקו מעליהם את עול מרותו של האפיפיור, לא הכירו בשום הגמוניה דתית אחרת: הם הביאו אפוא עמהם לעולם החדש צורה של נצרות שאוכל לתאר אותה כהווייתה רק אם אגדיר אותה כדת דמוקרטית ורפובליקנית... אם הקתוליות מכשירה את המאמינים לצייתנות, ממילא אין היא מכינה אותם לאי-שוויון. את ההפך מזה אוכל לומר על הפרוטסטנטיות, שבדרך כלל היא מוליכה את הבריות לעצמאות הרבה יותר מאשר לשוויון.¹⁸

דומה כי על פי דבריו ניתן גם להסביר מדוע אחר מלחמת העולם השנייה, המפלגות הקומוניסטיות עלו-כפורחות במדינות קתוליות (כגון צרפת ואיטליה) אך לא במדינות פרוטסטנטיות (כגון בריטניה והולנד). ההיררכיה והדוגמטיות שאפיינו את המפלגה הקומוניסטית, והציות שהיא דרשה מתומכיה, התאימו דווקא לקתולים שנתחלנו. לעומת זאת, התרבות הפרוטסטנטית, המקדשת עצמאות חשיבתית וחירות הפרט, לא הייתה קרקע פורייה לזרעי התעמולה הקומוניסטית.

כמו לוק האנגלי, גם טוקוויל סבר ששלטון דמוקרטי יכול לתפקד רק אם לאזרחיו תהא מידה של יראת שמיים (לכן, לדעת לוק, אין מקום לאתיאיסטים בחברה דמוקרטית).¹⁹ לדעתו, כדי שהחברה תתפקד היטב, היא זקוקה לערכים משותפים ולאמונות משותפות (ויחד עם זאת, אֵל לה למדינה לקדם דת – תהא אשר תהא).²⁰ לדידו, המדינה תצא נשכרת אם אזרחיה יהיו מאמינים, והדת (הפרוטסטנטית; כפי שעולה מבין השיטין של טוקוויל הקתולי) היא המגן האולטימטיבי של הדמוקרטיה:

מן הדין הוא שמחוקקי הדמוקרטיות, וכל האנשים הישרים והנאורים החיים בהן, ישימו להם בלי הרף למטרה לרומם את נפשות אחיהם האזרחים ולהשאירן נשואות למרום. צריך שכל החשים עניין בעתידן של החברות הדמוקרטיות ייעשו אגודה אחת, ושיפעלו כולם במשותף וללא הפסק להפיץ בחברות האלה את המשיכה אל האינסופי, את הנטייה אל הנשגב ואת האהבה להנאות שאינן גשמיות... משעה שדת כלשהי מכה שורשים

בדמוקרטיה, חלילה לכם מלהפריע לה; מוטב שתשמרו עליה שמור היטב באשר היא ירושתן היקרה ביותר של התקופות האריסטוקרטיות.²¹

דברים אלה מזכירים את עקיצתו הסרקסטית של אדמונד בֶּרְק בספרו 'מחשבות על המהפכה בצרפת', כאשר תמה אם השלטון החדש ישלח את חייליו לקרב לאחר השבעתם על "הדרשות המצוינות של וולטר, ד'אלאמבר, דידרו והלווטיוס על נצח הנשמה, על השגחה עליונה פקוחת עין ומיוחדת, ועל מצב עתידי של שכר ועונש".²²

אך דווקא משום שטוקוויל סבר כי לא תיתכן חירות בלא דבקות אישית בדת, הוא תמך בהפרדת הדת מן המדינה. לדעתו, אין לערבב בין השתיים, משום שתחושתם של האזרחים כאילו המדינה מקדמת דת פלונית אינה אלא דרך המלך להתרחקות מן הדת.

ער אני כל כך לסכנות הלא-נמנעות כמעט האורבות לאמונה הדתית כל אימת שדובריה מתערבים בענייני הציבור, וכל כך אני משוכנע שחובה לקיים את הנצרות ויהי מה בתוך הדמוקרטיה המודרנית, עד שהייתי בוחר לכבול את הכמרים באזיקים לכנסייה מאשר להניח להם לצאת ממנה.²³

מבחינה עקרונית סבור טוקוויל כי אֵל לה למדינה להעסיק אנשי דת: "כמעט בכל האומות הנוצריות של ימינו, קתוליות כפרוטסטנטיות, צפויה לדת סכנה שתפול לידי הממשלה"; השליטים "הופכים את אנשי הדת לשלוחיהם, תכופות למשרתיהם, ובאמצעותם הם מגיעים אל מעמקי נפשו של כל אדם".²⁴

בשבח הקפיטליזם, בגנות הולגריות

בעיני טוקוויל, את הצלחת הדמוקרטיה האמריקנית אין לתלות רק בדתיותה של החברה האמריקנית ובהפרדה הנהוגה בה בין דת למדינה. לדבריו, מרכיב נוסף שיש בו כדי להסביר הצלחה זו הוא קיומו של הרכוש הפרטי והתבססותה של החברה האמריקנית על הישגיות – מה שקרוי כיום "קפיטליזם". טוקוויל משוכנע כי מידה זו, הקפיטליזם, היא מן הסיבות המרכזיות להצלחת הדמוקרטיה האמריקנית:

מדוע באמריקה, ארץ הדמוקרטיה בה"א הידיעה, אין איש משמיע אותן תלונות על הקניין בכלל, שבאירופה הן שכיחות כל כך? ... כי באמריקה אין אביונים כלל. הואיל וכל אדם יש לו קניין משלו להגן עליו, הריהו מכיר עקרונית בזכות הקניין.²⁵

טוקוויל אף מנגיד בין אירופה, ששוררת בה קנאה כלפי עשירים לצד סובלנות לפריעת סדרי המוסר המשפחתי, לבין אמריקה הפוריטנית:

רק בשפה רפה פוסלת דעת הקהל בארצות-הברית את אהבת העושר, המסייעת לגדולתה התעשייתית של האומה ולשגשוגה, ובמיוחד היא מגנה את העבירות המטות את האדם

מן השקידה על טובת הכלל ומפריעות את סדריה הפנימיים של המשפחה, הנחוצים כל כך להצלחה בעסקים.²⁶

מבחינה זו, המציאות כמעט לא השתנתה עד ימינו. דעת הקהל האמריקנית תומכת כיום בקפיטליזם ובד בבד מצפה מן הפוליטיקאים האמריקניים להיות אנשי משפחה נאמנים. לעומתם, הצרפתים סולדים מן הקפיטליזם אך מוכנים לסלוח למנהיגיהם על כמעט כל התנהגות פסולה בחייהם האישיים.²⁷

טוקוויל משוכנע כי בקפיטליזם טמון דבר-מה בריא, ובהקשר זה מציין את ההבדל בין מוסר העבודה האמריקני לבין עצלותם של בני האצולה הצרפתית. באירופה, מסביר טוקוויל, מצויים אריסטוקרטים המעדיפים לחיות בעוני ובשעמום, ובלבד שלא לעבוד, משום שבעיניהם עבודה אינה הולמת את מעמדם החברתי. בארצות הברית של אמריקה, לעומת זאת, אין מעמד אצולה, והטיפוס בסולם החברתי תלוי בעבודה קשה והתעשרות.²⁸ טוקוויל טוען כי בשילוב בין דמוקרטיה וקפיטליזם יש משום פתרון – גם אם חלקי – לבעיית העוני. הוא איננו מתעלם מן העובדה שגם בחברות דמוקרטיות מצויים עניים ועשירים, אך סבור כי בחברות אריסטוקרטיות העניים הם הרוב בעוד בחברות הדמוקרטיות הם המיעוט – ומצבם אינו נגזר ממעמדם החברתי.²⁹

כאמור, טוקוויל אינו משלה את עצמו ואינו מכחיש את הסכנות הטמונות בדמוקרטיה. הוא רואה נכוחה את סכנותיה של שיטה זו, אך בעיניו הללו אינן מצדיקות ויתור על הדמוקרטיה אלא הקפדה על כמה עקרונות וכללים. אחת מן הסכנות הללו לדידו היא נטייתה של הפוליטיקה הדמוקרטית להרחיק מעליה אנשים אציליים ובעלי מידות תרומיות. ואכן, טוקוויל הוא אליטיסט. לדעתו, רק המוכשרים-ביותר צריכים לנהל את המדינה; אלא שבה בעת הוא גם משוכנע כי בשלטון דמוקרטי אין זה מן האפשר. בדמוקרטיה, סבור טוקוויל, רוב הפוליטיקאים הם אנשים בינוניים:

כיום עובדה קיימת היא בארצות-הברית שרק לעתים רחוקות נקראים לכהונה ציבורית האנשים המוכשרים ביותר, וחובה היא להודות שכך היה הדבר ככל שעברה הדמוקרטיה את כל גבולותיה הקודמים.³⁰

לדבריו, מנהיגים יוצאי דופן מופיעים בדמוקרטיה רק בעת משבר לאומי:

כאשר ניהלה אמריקה מאבק צודק ביותר, מאבקו של עם הפורק את עולו של עם אחר, וערב צאתה של אומה חדשה לאוויר העולם, התרוממו כל יושביה אל דרגתה של מטרט מאמציהם. בתוך סערת הרגשות הכללית הזאת מיהרו אנשים גדולים להיענות לקריאת העם, והוא אימצם אל לבו והעמידם בראשו.³¹

למרות הכול נותר אפוא טוקוויל אריסטוקרט בנפשו. ברוח זו למשל הוא מתאר את נבחרי העם האמריקני: "כשאתה נכנס אל תוך האולם של בית הנבחרים בווינגטון, אתה נדהם מהאופי הוולגרי של האספה הגדולה הזאת".³² אליבא דטוקוויל, בעלי

מידות תרומיות אינם יכולים לתפקד בפוליטיקה הדמוקרטית, באשר מונח בה דבר-מה וולגרי ואלים. הוא אומנם מציע לאצולה שלא להתנגד לדמוקרטיה, אך הוא סבור שמקומם של אנשים אצילים ומוכשרים לא יכירם בפוליטיקה ההמונית:

מי שכישרונותיו גדולים ויצריו עזים מתרחק בדרך כלל מן השררה... בטעמים אלו כמו גם בבחירותיה הגרועות של הדמוקרטיה יש לתלות את ריבוי האנשים הרגילים עד מאוד המשמשים בשירות ציבורי. אינני בטוח שבארצות-הברית היה העם בוחר באנשים מעולים אפילו היו אלה מציגים את מועמדותם, אבל אין ספק כי הללו אינם מציגים את מועמדותם.³³

אין זו הביקורת היחידה שטוקוויל מותח על הדמוקרטיה האמריקנית. ביקורת חריפה מצויה בפיו על העבדות באמריקה. בהקשר זה אין הוא טוען רק שהעבדות בלתי מוסרית ומנוגדת לדת, אלא גם כי היא בלתי משתלמת מבחינה כלכלית. לדידו, העבדות מסוכנת גם ללבנים הדרומיים משום שהיא הופכת אותם לעצלנים. טוקוויל אף קובע כי מוסד העבדות עתיד להיעלם: "כל כמה שישתדלו האמריקנים הדרומיים לשמר את העבדות, לא לעולם יצלח הדבר בידם... עבדות זו, בתוך החירות הדמוקרטית וההשכלה של תקופתנו, אינה מוסד שיכול להחזיק מעמד".³⁴

שוויון ומדינה חזקה: איום על החירות

דווקא משום שטוקוויל תומך בדמוקרטיה, על אף הביקורת שלו עליה, הוא חרד לעתידה. אחת מן הסכנות המרחפות על השיטה הדמוקרטית היא נטייתם של בני אדם להעדיף שוויון על פני חירות:

אני סבור, שלחברות דמוקרטיות יש זיקה טבעית לחופש; אם יניחו אותן לנפשן, עתידות הן לחפשו ולטפחו, ושלילתו תעורר בהן צער. אבל תשוקתן לשוויון לזהטת היא, לא תדע שבעה, לא תחדל ולא תנוצח. הן דורשות שוויון בתוך חירות; ואם אינן יכולות להשיגו, בכל זאת תדרושנה שוויון בתוך עבדות. הן תשלמנה עם עוני, שעבוד וברבריות, אבל את האריסטוקרטיה לא תסבולנה.³⁵

ובכן, קובע טוקוויל, "אפשר להעלות על הדעת, שאנשים יגיעו לדרגת חופש שתשביע את רצונם לגמרי... אך לעולם לא יתקינו הבריות שוויון שיוכל להניח את דעתם".³⁶ במילים אחרות: טוקוויל סבור כי השאיפה לשוויון מאיימת על החירות, משום ששוויון כלכלי בין האזרחים כרוך במעורבות מדינית הפוגעת בחירות הפרט. הוא מודע לסתירה המובנית בין חירות לבין שוויון (ולסתירה שבסיסמת המהפכה הצרפתית "חירות, שוויון"), והוא מעדיף – באופן חד-משמעי – את החירות.

טוקוויל אינו מודאג רק מן האפשרות שבני אדם יוותרו על חירותם למען שוויון מדומה; הוא גם מודאג מן האפשרות שהדמוקרטיה תיצור חברה חומרית והומוגנית

מדי שבה אנשים יאבדו את ההתלהבות לרעיונות חדשים.³⁷ הוא מזהה סכנה נוספת הכרוכה בשיטה הדמוקרטית: השתלטות המדינה על חיי אזרחיה. כזכור, ארצות הברית של אמריקה שבה פגש טוקוויל הייתה רחוקה מהמדינה עתירת הכוח שאנו מכירים כיום; ובכל זאת, כבר אז חשש טוקוויל שמא תשתרר המדינה על אזרחיה, מחמת השילוב בין כוח מנהלי אדיר לבין אדישות האזרחים – שעסוקים בפרנסתם ואינם מודעים לכך שאליבא דאמת אינם בני חורין:

מרגע לרגע מתעצם פיקוחו של המנהל הציבורי על האזרחים; מבלי משים, וכמו מבלי דעת, נאנסים הללו להקריב יום-יום עוד קצת מעצמאותם כבני אדם, ואותם אנשים עצמם, שמזמן לזמן הם מפילים מלכים ורומסים שושלות ברגל גאוה, מקבלים עליהם יותר ויותר את דין רצונו הקל שבקלים של פקיד ציבור.³⁸

אדישות האזרחים בחברה דמוקרטית, טוען טוקוויל, נובעת מן העובדה שהדמוקרטיה הפכה קורבן של הצלחתה:

כל עוד היה להט המהפכה הדמוקרטית בעיצומו, נראה היה שאנשים שעסקו במיגור השלטונות האריסטוקרטיים הישנים ואשר גם נלחמו נגדם חדורים רוח עזה של עצמאות... הם רצו להיות בני-חורין כדי שיוכלו להיעשות שווים זה לזה, וככל שהוסיף השוויון להתבסס בקרבם בעזרת החירות כך התקשו יותר לשאת את החירות.³⁹

לכן, הוא מוסיף –

מודה אני ומתוודה שאינני בוטח כלל ברוח החופש המפעמת לכאורה בבני-דורי; רואה אני גם רואה שבימינו האומות נסערות ורוגשות; אך לא ברור לי שאמנם נעשו ליברליות, וירא אני שבתום הטלטלות הללו, המזעזעות את כיסאות המלוכה, ימצא כוחם של השליטים גדול משהיה.⁴⁰

אילו הייתי אופטימי, מסכם טוקוויל, "לא הייתי כותב את החיבור שקראתם כאן".⁴¹ ואכן, הוא חותם את 'הדמוקרטיה באמריקה' בנימה פסימית. כפי שראינו, בניגוד לימין האריסטוקרטי, הוא מחבק את הדמוקרטיה; ובניגוד לשמאל המהפכני, הוא סבור כי הדמוקרטיה עלולה להוליד מדינה חזקה וריכוזית שתדרוס את החירות, לא פחות – ואולי אף יותר – מן השלטון האריסטוקרטי. "דווקא בתקופה דמוקרטית יש לחשוש במיוחד מפני ממשל עריצות", הוא מזהיר את קוראיו הסבורים כי האנושות הגיעה אל המנוחה ואל הנחלה. "סבורני שהייתי אוהב את החירות בכל עת, אבל בדור שבו אנו חיים הריני מוכן לסגוד לה", הוא ממשיך.⁴² טוקוויל אינו מסתיר את געגועיו לעולם הישן וגם מבחינה זו נותר אריסטוקרט בנפשו:

מעביר אני לנגד עיני את ההמון העצום הזה המורכב יצורים דומים, המון ששום דבר אינו מתרומם בו ואינו משתפל בו. מראה האחידות הכללית הזאת מעציב אותי ומקפיא את דמי, ואני מתפתה להתגעגע לחברה שאיננה עוד.⁴³

פרופורציות למהפכה

'הדמוקרטיה באמריקה' הוא כאמור חיבורו העיקרי של טוקוויל – בגינו נודע כהוגה דעות חשוב שאת משנתו לומדים עד ימינו – אולם מלבד חיבור זה, כתב טוקוויל ספר נוסף רב ערך: 'המשטר שהיה והמהפכה'.⁴⁴ בחיבור זה, שנכתב באחרית ימיו, ביקש טוקוויל לנפץ מיתוסים רווחים על ההבדל התהומי ששרר כביכול בין המשטר המלוכני הצרפתי קודם המהפכה לבין השלטון המהפכני. לשם כך עשה טוקוויל את מלאכתם של היסטוריונים: גבר בארכיונים ושקד על בירור העובדות כהווייתן. את ממצאיו שטח בחיבורו הנזכר.

בהקשר זה ראוי לציין כי ב'המשטר שהיה והמהפכה' סותר טוקוויל לעיתים את האמור ב'הדמוקרטיה באמריקה'. בעוד טוקוויל הצעיר משבח את הקפיטליזם, טוקוויל המבוגר מציין את חששו מכך שהחברה המודרנית מונעת מאינדיבידואליזם ומתאוות הרווח. טוקוויל המאוחר כותב כי בחברות פוסט-אריסטוקרטיות, בני אדם כבר אינם מחויבים למעמדם, לקֶסטה שאליה הם משתייכים או למשפחתם המיוחסת – אלא לאינטרסים האישיים שלהם לבדם. לדעתו, כאשר בני אדם אינם מחויבים אלא לאינטרס האישי שלהם, הם עשויים לזנוח אידיאלים גדולים, ועקרונות בכלל, ולהפוך חומר נוח לשלטון עריץ.⁴⁵

טוקוויל אינו מסתייג מן הקפיטליזם כשיטה כלכלית, אלא חרד מהשלכותיה של המנטליות הקפיטליסטית על התרבות הפוליטית. לכן שב טוקוויל בספר זה וטוען כי המגן החזק ביותר נגד העריצות הוא האמונה הדתית. כמובן, רעיון זה אינו חידוש של טוקוויל: הוא מוכר לקוראי התנ"ך (אם מן המרד נגד פרעה בשם האמונה, אם מכוח הביקורת החריפה של הנביאים כלפי מלכי ישראל החוטאים וכל כיוצא בזה) ולא היה זר גם לאוליבר קרומוול הבריטי ולאבות המייסדים האמריקנים. אך בעת שכותב טוקוויל את הדברים, בעבור קהל הקוראים הבורגני של אמצע המאה ה-19, כבר נעדר טיעון זה מן השיח הפוליטי – וטוקוויל מתעקש לשוב אליו. הוא מזכיר לקוראיו כי הגם שהפילוסופים הצרפתים בני המאה ה-18 היו אנטי-דתיים, ואף שהמהפכה ניסתה למחוק את הנצרות ולפרק את הכנסייה, ניסיונות אלו לא צלחו. לדבריו, לדת שמור מקום של כבוד בחברה הדמוקרטית המודרנית: "טעות גדולה לחשוב שהחברות הדמוקרטיות עיונות את הדת. אין דבר בנצרות, ואפילו בקתוליות, שהוא מנוגד לרוח החברות האלו".⁴⁶ טוקוויל אף משווה בין המהפכה הצרפתית לבין הנצרות: המהפכה "הפכה בעצמה לדת... אומנם דת ללא אלוהים, אך דת שבדיוק כמו האסלאם הפיצה בכל קצוות העולם את החיילים, הכומרים, והקודשים שלה".⁴⁷

תכליתו העיקרית של 'המשטר שהיה והמהפכה' היא להבהיר כי המהפכה הצרפתית לא המציאה את הגלגל, הוא החירות, וכי קדמו לה שינויים היסטוריים מרחיקי לכת בכל הנוגע לחירות הפרט ולניהול המדינה. כמו השמרנים הבריטים, שָׁמְחו על טענתו

של ג'ון לוק והליברלים כי הם אשר המציאו את החירות, גם טוקוויל טוען כי במשטר המלוכני הצרפתי התקיימה מסורת של חירות ושל זכויות אדם – פעמים אף יותר מאשר בצרפת שלאחר המהפכה. המהפכה הצרפתית, טוען טוקוויל, הולידה – באופן מזוהז ואלים – מציאות פוליטית שהייתה מתרחשת בלאו-הכי, בתהליך היסטורי הדרגתי ובלתי נמנע. אף זאת: המהפכה לא המציאה את מוסד הרכוש הפרטי בקרב החקלאים, שהלוא כבר קודם לכן התקיימה בקרב החקלאים הצרפתים בעלות פרטית על קרקעות – יותר מאשר בקרב עמיתיהם הגרמנים והבריטים. במילים אחרות: המהפכה התרחשה דווקא במדינה שבה החקלאים היו העשירים ביותר והחופשיים ביותר.

יתרה מזאת: כפי שמראה טוקוויל בחיבורו המאוחר, בשנים שקדמו למהפכה הייתה האצולה הצרפתית עשירה פחות ממה שמקובל לחשוב, וכן עשירה פחות מרעותה האנגלית. אומנם עמדו לה זכויות-יתר, אך הבורגנות כבר הייתה עשירה ממנה. כאמור, לשם כתיבת החיבור עיין טוקוויל במסמכים ארכיוניים רבים; וכך לדוגמה הוא מצטט מסמך משנת 1750 שבו כותב עובד מדינה בכיר: "האצולה כיום ענייה ומקבלת עוני זה באצילות נפש; היא כבר איננה מה שהייתה פעם".⁴⁸

המהפכה גם לא המציאה את השלטון הריכוזי שהתקיים לדבריו כבר תחת שלטונם של מלכי צרפת. אחת הדוגמאות שטוקוויל מביא בעניין זה היא "מועצת המדינה" (ה-*Conseil d'État*) המשמשת עד היום הן כיועץ המשפטי למדינה הן כבית משפט עליון למשפט מנהלי. בתקופת המלוכה נקרא מוסד זה "מועצת המלך", ושמורות היו לו אותן סמכויות. המהפכה, מסביר טוקוויל, התרחשה בין השאר משום שהשלטון המלוכני הפך ריכוזי מדי בשנים שקדמו לה; למשל, כאשר המלך צמצם את סמכויותיהן של הרשויות המקומיות ואף ביטלן. אליבא דטוקוויל, ככל שהסמכויות התרכזו בפרז, כך גם נוצרה טינה כלפי המלוכה. טוקוויל אף מותח ביקורת – פה ושם – על אדמונד ברק בעקבות תיאורים שגויים של המלוכה הצרפתית כאילו הייתה לא-ריכוזית. טוקוויל קובע בחריפות כי בכל הנוגע לעניין זה, ברק לא ידע מה הוא שח: אליבא דאמת, המלוכה הצרפתית היא אשר המציאה את הריכוזיות השלטונית, ואילו המהפכה ירשה ריכוזיות זו וטיפחה אותה.

באופן דומה קובע טוקוויל כי המהפכה לא המציאה את עצמאות הרשות השופטת. אדרבה, טוען טוקוויל, השופטים היו עצמאים יותר בתקופת המלוכה. "לא הייתה מדינה באירופה", כותב טוקוויל, "שבה בתי המשפט היו עצמאיים יותר מהמשלה".⁴⁹ צרפת שלפני המהפכה אומנם הייתה מדינה ריכוזית ואוטוריטרית, אך גם מדינה שבה זכויות האזרחים נשמרו על ידי מערכת משפט עצמאית, באופן יחסי, אף שהייתה חלק מן המשטר המלוכני – וזאת משום שהשופטים התמנו לכל חייהם.

ועם כל זה, מדגיש טוקוויל, בצרפת שלפני המהפכה היה חסר דבר-מה שהתקיים באנגליה: פתיחות חברתית ונישואים בין מעמדות. בכך, קובע טוקוויל, נבדלה

אנגליה מיתר מדינות אירופה. בהקשר זה מצטט טוקוויל את מונטסקיה, שכאשר ביקר באנגליה, ב־1739, כתב: "אני נמצא במדינה שאינה דומה לשום דבר אחר באירופה". באנגליה, האצילים ובני שאר המעמדות עבדו באותם מקצועות ואפילו נישאו זה עם זה. לערבוב מעמדי כזה אין אח ורע בצרפת, כותב טוקוויל, גם שנים רבות לאחר המהפכה. אגב כך מצביע טוקוויל על הבדל מהותי, בין בריטניה לבין צרפת, היוצר מראית עין מתעתעת. הבריטים, הוא מסביר, נראים שמרנים משום ששמרו על מוסדות האצולה – כגון בית המלוכה ובית הלורדים – אך לאמיתו של דבר אין אלה אלא סמלים בעלמא; בפועל, האצולה האנגלית כבר איננה קיימת. בצרפת, לעומת זאת, מוסדות האצולה נהרסו אך מחיצות חברתיות עודן מפרידות בין המעמדות.

כך עלה גם בגורלו של המונח "איש אציל": ה־gentleman האנגלי, שמקבילתו הצרפתית היא gentilhomme. כידוע, בשפה האנגלית משמשת מילה זו גם כיום הגם שהוראתה שונתה: בעוד בעבר היא תיארה אדם שהשתייך למעמד האצולה, בימינו היא מתארת אדם בעל מידות נאצלות. בצרפתית, לעומת זאת, מילה זו נעלמה כליל יחד עם מעמד האצולה. האצולה הצרפתית, טוען טוקוויל, שילמה את מחיר יהירותה. בעוד האצולה האנגלית ידעה למחול על כבודה כדי לשרוד, האצולה הצרפתית הקפידה על מעמדה וכך המיטה על ראשה את המהפכה. ההבדל בין שתי האצולות, האנגלית והצרפתית, ניכר גם בסוגיית המיסוי: האצולה הבריטית ויתרה על פטורים ממס הכנסה, ואילו זו הצרפתית שמרה בקנאות על הפריבילגיות הללו. היא התעקשה לא לעבוד ולא לשלם מיסים, כאשר הבורגנות התעשרה ורכשה השכלה. היא לא חפצה בבורגנים כשותפים וכאזרחים שווים – ולבסוף נעמדו הללו מולה "קודם כיריבים, לאחר מכן כאויבים, ובסוף כאדונים"⁵⁰.

להבדיל מן האצולה הצרפתית, הכנסייה הקתולית דווקא זכתה לקבל מידיה של טוקוויל ציון לשבח – בעקבות הפרוטוקולים של אספת המעמדות שכינס המלך לואי ה־16 ב־1789. בתקופה זו התחלקה החברה הצרפתית לשלושה מעמדות: האצולה, הכנסייה, והמעמד השלישי שכלל בורגנים ואיכרים. טוקוויל הופתע מקריאת תביעותיהם של נציגי הכנסייה באספה הנזכרת. הללו כללו הגנה על זכויות הפרט על ידי חוקה; ביטול בתי המשפט המיוחדים; מתן קביעות לכל השופטים; פתיחת כל המקצועות לכל האזרחים על בסיס כישרונותיהם בלבד (ולא על פי מעמדם החברתי); חינוך חינם בכל רחבי צרפת; הטלת מיסים על ידי נבחרי העם בלבד; הטלת פיקוח על תקציב המדינה והממשלה בידי אספה לאומית נבחרת; בחירת מועצות מקומיות ברחבי הממלכה. אף זאת: תביעותיהם של נציגי הכנסייה אין למצוא ולו מילה אחת על אודות "זכות אלוהית" (שמכוחה הצדיקו מלכי צרפת את סמכויותיהם הבלתי מוגבלות). טוקוויל מודה כי קודם קריאת המסמכים הללו רחשו בקרב דעות קדומות רבות על הכנסייה הקתולית, אולם לאחר קריאתם הפכו אלו להערכה בלתי מסויגת.

בשורה של היבטים מערער אפוא טוקוויל על ההיסטוריוגרפיה הדיכטומית של המהפכה. בני החושך ובני האור לא היו אלו שמוצגים כך בנרטיב ההיסטורי.

ביקורת הפילוסופים

מצד אחד, טוקוויל מוחה על ההגזמות והקיצוניות של מי שכונו "הפילוסופים הצרפתים של המאה ה-18", מי שפיתחו את רעיון הנאורות והכתיבו מסגרת חשיבה לדור שלם. מצד שני, הוא גם מבין את הסיבות לקיצוניות של ההוגים הללו. כאמור, האצולה הצרפתית לא השכילה להתאים עצמה לנסיבות המשתנות ואחזה בקנאות בפריבילגיות אבסורדיות שלא ניתן היה להצדיק עוד. מכאן נבעו רעיונותיהם של ההוגים שהולידו את המהפכה:

משראו הפילוסופים כה הרבה מוסדות מוזרים שמקורם בתקופות אחרות, מוסדות שאיש לא ניסה להתאימם לצרכים חדשים ואשר המשיכו להתקיים ללא שום הצדקה, פיתחו הם איבה כלפי המסורת וכלפי העבר, ולכן ביקשו לבנות מחדש את החברה על פי תוכנית חדשה המבוססת על תבונתם.⁵¹

טוקוויל מבין אפוא מדוע שנאו הוגים אלה את העבר ואת המסורת, אך סבור כי שנאה זו סנוורה את עיניהם והובילה אותם למחוזות חפץ רחוקים ומופרכים:

הנסיבות הובילו את ההוגים הללו לאמץ בלי אבחנה תיאוריות מדיניות כלליות ומופשטות. כה מנותקים היו מן המציאות, וכה חסרי ניסיון פרקטי, שלא הביאו בחשבונם את המכשולים העומדים בפני הרפורמות הרצויות ולא נתנו דעתם על הסכנות הטמונות בכל מהלך מהפכני... הם בזו לחוכמת העבר והתלהבו מתבונתם האישית.⁵²

ביקורתו של טוקוויל כלפי הפילוסופים מתקשרת אפוא לביקורתו המפורסמת יותר של אדמונד ברק עליהם. יתרה מזאת, טוקוויל טוען שאילו המלוכה הצרפתית והאצולה הצרפתית היו משכילות להתאים עצמן למציאות, כפי שנהגו רעותיהן באנגליה, מסתבר כי העם הצרפתי היה מגלה התלהבות פחותה מרעיונותיהם המופשטים של הפילוסופים, שהלוא בני אדם המעורבים בניהול יומיומי של מדינה – או של ישות שלטונית מקומית – יודעים להבחין בין תיאוריה לבין מציאות.

טוקוויל מאשים את האצולה הצרפתית ביהירות כפולה. לדידו, לא רק שהאצולה הצרפתית שמרה בקנאות על הפריבילגיות המיושנות שלה, ולא רק שהיא בזה לאיכרים ולבורגנים במקום לחבור אליהם (כפי שנהגו בני האצולה באנגליה), אלא שבאנוכיותה האטומה התלהבה האצולה הצרפתית מרעיונותיהם של הפילוסופים במקום לקבוע בעצמה את סדר היום האינטלקטואלי והתרבותי (כפי שנהגה לעשות בעבר). כך, קריאת כתבי רוסו וולטר – הבולטים מבין הפילוסופים הצרפתים בני התקופה – נהפכה לבון-טון בקרב מי שהקפידו על אורח החיים שהוגחן בידי אותם

פילוסופים גופם. אפילו בית המלוכה והאצולה, כותב טוקוויל, אימצו את רעיונותיהם של הפילוסופים – גם אם באופן לא מודע. לדוגמה, בעינו בארכיונים מצא טוקוויל כי בצווים שנכתבו שנים אחדות קודם המהפכה, המלך עצמו השתמש בביטויים דוגמת "החוק הטבעי" ו"זכויות האדם" – מטבעות לשון שטבעו הפילוסופים שמחו נגד המלוכה. לא פחות משעשעת, קובע טוקוויל, היא קריאת איגרות האיכרים (באספת המעמדות) אשר בדברם על אלוהים השתמשו במונח "הכוח העליון" – אף זאת תוך אימוץ מטבע לשון שטבעו הפילוסופים הצרפתים.

לדעת טוקוויל, התקפתם של הפילוסופים על הנצרות הייתה מופרזת – הרסנית ולא מידתית – אך ניתן להזדהות עימה במידת מה. בעוד הפרוטסטנטים התאימו את הנצרות להשכלה ולמודרנה, הקתוליות לא עשתה זאת. לדעתו, דווקא משום שהכנסייה הקתולית הייתה דוגמטית ובלתי גמישה, ראו בה הפילוסופים מכשול – שלא לומר אויב – אולטימטיבי בפני הפיכת התבונה הטהורה לערך עליון. אכן, בהופכם את הדת לאויב הראשון במעלה הרסו הפילוסופים אחד מעמודי התווך של החירות; כאמור, טוקוויל סבור היה שתפקודו של השלטון הדמוקרטי ושרידותו תלויים באמונתם הדתית של האזרחים. הווי אומר: בזכות הפרוטסטנטיות יכלו הפילוסופים להשפיע מבחינה רעיונית על אמריקה, מבלי לפגוע במרכזיותה של הדת בה. כלשונו של טוקוויל:

אם אעצור אמריקני ברחוב ואשאל אותו אם סבור הוא כי הדת חשובה ליציבות ולסדר הטוב בחברה, הוא יענה לי, בלא היסוס, כי הדת הכרחית לחברה מתורבתת ואף לחברה חופשית... יחד עם זאת, אמריקה היא הארץ שבה הפילוסופים שלנו השפיעו יותר מכול – להוציא האידיאולוגיה האנטי-דתית שלהם.⁵³

בצרפת, לעומת זאת, הדוגמטיות והקשיחות של הכנסייה הקתולית הולידו מהפכה קיצונית ואנטי-דתית. זוהי מסקנתו של טוקוויל מקריאת הפרוטוקולים של אספת המעמדות. "אני קורא את איגרות שלושת המעמדות", הוא כותב –

ולאחר שאני מחבר ביחד את תביעותיהם, אני נחרד חרדה גדולה: הרי דורשים לבטל בהינף יד את כל החוקים והמנהגים של המדינה; ואז פתאום קולט אתה כי עומדת להתרחש אחת המהפכות הגדולות והמסוכנות בהיסטוריה, וקורבנותיה העתידיים של מהפכה זו אינם מודעים כלל למה שמחכה להם. הם אכן מאמינים כי ניתן לשנות מן היסוד חברה כה עתיקה ומורכבת רק בזכות התבונה. אוי להם!⁵⁴

זרעי הטוטליטריות

בעיני טוקוויל, רפואתה של מכה זו היא הזמן – המעלה ארוכה לטעויות העבר וממתן את הקיצוניות. לדוגמה, בהתייחסו לאידיאולוגיה האנטי-דתית של הפילוסופים הצרפתים מציין טוקוויל את ספרי הכפירה הבוטים שכתב דני דידרו וטוען כי עובדה

היא שחיבורים אלה לא הצליחו להרוג את הדת – ואדרבה, היא שבה לחיים גם אם בצורה שונה.

טענה נוספת של טוקוויל, נועזת ונכונה כאחת, שהפכה אותו מוקצה מחמת מיאוס אצל השמאל הצרפתי, היא כי הפילוסופים הללו כלל לא התעניינו בחירות אלא בהרס הסדר הקיים, ביישום כוחני של רעיונותיהם המופשטים, ובמה שהם כינו "האינטרס הכללי". "הם אהבו את השוויון עד כדי שעבוד של כולנו", כותב טוקוויל.⁵⁵ אכן, הפילוסופים הצרפתים לא אהבו איזונים ובלמים, בתי גבחרים ורשויות מקומיות נבחרות. מי צריך את אלה כאשר מחזיק אתה באמת האחת והיחידה? כל שנחוץ הוא לחנך את העם כדי שיפנים את האמת. ובכן, טוען טוקוויל, הפילוסופים הצרפתים הרדיקליים לא היו דמוקרטים ולא התעניינו כלל בחירות. הם לא ביקשו לחולל חירות אלא להמיר את דתה של המדינה האבסולוטית מקתוליות לאתאיזם. כלשונו של טוקוויל: "הכוונה לא הייתה להרוס את הכוח האבסולוטי אלא להמיר אותו".⁵⁶ טוקוויל מצטט את בודו, אחד הפילוסופים הרדיקליים ביותר, שכתב בשעתו: "המדינה יכולה לעשות מבני האדם מה שהיא רוצה".⁵⁷

מבלי שטוקוויל מודע לכך, יש בדבריו משום הסבר לעובדה שרעיונותיהם של פילוסופים אלה הולידו את המשטרים הטוטליטריים של המאה ה-20. הסבר דרמטי זה ניתן למצוא בניתוח המדויק הבא:

הכוח העצום הזה [של המדינה] אינו נובע מאלוהים ואינו קשור למסורת; הוא אנונימי. לא קוראים לו יותר המלך אלא המדינה; הוא איננו ירושה משפחתית אלא הנציג של כולם, והוא מכפיף את זכויות הפרט לרצון הכלל.⁵⁸

לכן, טוקוויל תוקף בחריפות את מה שהוא מכנה "התיאוריות ההרסניות הידועות כיום בשם סוציאליזם".⁵⁹ לסוציאליזם התנגד טוקוויל עוד כשתיאוריה חברתית-פוליטית זו הייתה בחיתוליה. בחושיו החדים זיהה טוקוויל כי מדובר באידיאולוגיה המעניקה כוח עצום למדינה ומוכנה לדרוס את החירות כדי לחולל שוויון.

טוקוויל ראה את הנולד. בסוף הכרך השני של 'הדמוקרטיה באמריקה' כתב כי ביום מן הימים עתידות ארצות הברית ורוסיה לשלוט ביחד בעולם – וזאת יותר ממאה שנה קודם שנחלק העולם לשני גושים בהנהגת השתיים. כך גם ב'המשטר שהיה והמהפכה': טוקוויל כתב שם כי אין זה פלא שהפילוסופים הצרפתים כה מתפעלים מן השלטון האבסולוטי של סין. והנה, מה שהיה נכון באמצע המאה ה-19 נותר נכון גם מאה שנה לאחר מכן, כאשר ז'אן פול סארטר ועמיתיו בשמאל הצרפתי היו למעריצי הגדולים של מאו דזה-דונג. ובכן, ההערצה היא אותה הערצה והמעריצים אותם מעריצים: אינטלקטואלים פריזאים המהללים שלטון אבסולוטי הדורס את האדם ואת זכויותיו בשם רעיונות מופשטים שאינם הולמים את המציאות.

אכן, למרות הביקורת החריפה שמתח טוקוויל על הפילוסופים בני ארצו, הוא חותם את 'המשטר שהיה והמהפכה' בקביעה העשויה להישמע רק מפיו של פטריט אוהב עמו ומעריך ארצו. לדעתו, על אף השגיאות האימות שכווכות היו במהפכה, רק האומה הצרפתית הייתה מסוגלת להוליד שינוי היסטורי כביר כל כך: זוהי האומה "המבריקה והמסוכנת מבין אומות אירופה, האומה היחידה המסוגלת להפוך – בכל תקופה על פי אופייה – למוקד של הערצה, של שנאה, של חמלה ושל פחד, אך לעולם לא של אדישות"⁶⁰.

*

הגותו של טוקוויל ומסכת חייו טוו גשרים בין ניגודים שהיו טבועים בעצם זהותו. בחיבוריו הציע טוקוויל תשובה מקורית ורבת מעוף לאחיו האריסטוקרטים וביקש לשכנעם להסכין לעידן הדמוקרטיה ואף לחבקה. אף שטוקוויל היה צרפתי בכל ישותו, דהיינו בן לתרבות פוליטית שראתה בדת אויבת החירות, הוא שיבח את הדת – בעיקר הפרוטסטנטית – כמרכיב חיוני של כל שלטון דמוקרטי. על אף היותו קתולי, בן לדת המגנה את החומריות ומזהה רווח עם חטא, שיבח טוקוויל את הקפיטליזם האנגלו-אמריקני. על אף שבחיו לאמריקה, הוא גינה את העבדות הנוהגת בה והזדעזע מן הוולגריות של העולם החדש. בעוצמת המדינה המודרנית ובאידיאולוגיית השוויון ראה טוקוויל איום על החירות וסכנה לדמוקרטיה. גם יחסו למהפכה הצרפתית מקורי למדי: הוא ניפץ את המיתוס שלפיו המהפכה הצרפתית היא שהמציאה את החירות, אך ביקורתו כלפי המהפכה הייתה מלומדת ומתוחכמת יותר מזו של אדמונד ברק. אף זאת: טוקוויל האשים את הפילוסופים הצרפתים כי כלל לא התעניינו בחירות ולא ביקשו אלא לכוון מדינה חזקה שבאמצעותה יוכלו לכפות רעיונות מופשטים שלעולם לא היו מתקבלים – מסיבות טובות – על דעת הרוב.

טוקוויל היה אפוא ספקן בנוגע לטבע האדם ובנוגע ליכולתו לעצב מחדש את המוסדות הפוליטיים; הוא אף הגן על הדת ומתח ביקורת חריפה על הפילוסופים האתאיסטים. במובנים אלה היה טוקוויל שמרן. אך לצד זאת היה גם ליברל קלאסי משום שהאמין שהחירות היא עיקרון אוניברסלי. טוקוויל חשש מעוצמתה של המדינה המודרנית ומן הסוציאליזם וגינה את העבדות. כאשר לואי נפוליאון הפך את הרפובליקה לקיסרות סמכותנית ב-1851, בשם היציבות השלטונית, הביע טוקוויל התנגדות נחרצת למהלך – ואף נכלא זמן-מה מחמת התנגדותו למהלך. טוקוויל היה מחויב רק לדמוקרטיה ולא רצו האהובה ולא לדמות פלונית – ודאי לא למי שדורס עקרונות ומוסדות כדי להנציח את שלטונו.

טוקוויל היה הוגה אמיץ ששחה נגד הזרם ויצא מאזור הנוחות שלו תוך מחויבות לאמת. רעיונותיו עודם רלבנטיים בוויכוח הפוליטי בן-זמננו, בדמוקרטיה המערבית בכלל, ובישראל – השרויה עתה במשבר פוליטי – בפרט.

1. אופיר העברי וירום חזוני, "שמרנות איננה ליברליזם", *השילוח*, 17 (2019), עמ' 103-130.
2. בעברית מקובל לאיית את שמו הפרטי של טוקוויל בתעתיק "אלקסיס", על פי הכתיב הצרפתי Alexis; אולם בצרפתית אין מבטאים את האות האחרונה ולכן הגייתו הנכונה של השם היא "אלקסי".
3. אלקסיס דה-טוקוויל, *הדמוקרטיה באמריקה*, מצרפתית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, 2008, עמ' 658.
4. שם, עמ' 662.
5. שם, עמ' 651.
6. שם, עמ' 6.
7. שם, עמ' 767.
8. שם, עמ' 7.
9. שם, עמ' 243.
10. שם, עמ' 778.
11. שם, עמ' 248.
12. שם, עמ' 248.
13. שם, עמ' 251.
14. שם, עמ' 563.
15. שם, עמ' 311.
16. שם, עמ' 583.
17. שם, עמ' 310-311.
18. שם, עמ' 303-304.
19. שם, עמ' 583.
20. שם, עמ' 446.
21. שם, עמ' 585.
22. אדמונד ברק, *מחשבות על המהפכה בצרפת*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, 2000, עמ' 199.
23. דה-טוקוויל, *הדמוקרטיה באמריקה*, עמ' 587.
24. שם, עמ' 751.
25. שם, עמ' 250.
26. שם, עמ' 680.
27. בעידן טראמפ, הבחנה זו עשויה להיראות תמוהה, ובכל זאת היא בעינה עומדת. למועמד לנשיאות ארצות הברית אין כל סיכוי להיבחר אם יצהיר על עצמו כאתאיסט או אם לא יהיה נשוי. בצרפת, לעומת זאת, מועמד דתי הוא מוקצה מחמת מיאוס (ראו לדוגמה המקרה של פרנסואה פיון בבחירות 2017), ואילו מעלליו של נשיא מכהן בחייו האישיים אינם עניין לענות בו. כדי לסבר את האוזן, נציין דוגמאות אחדות. לנשיא מיטראן היו מאהבת ובת מחוץ לנישואים, והללו גרו בארמון האליזה על חשבון משלם המיסים הצרפתי. הנשיא סרקוזי התחתן באמצע כהונתו עם דוגמנית שצולמה בעירום. הנשיא הולנד לא היה נשוי והחליף חברות באמצע כהונתו. הנשיא מקרון התחתן עם מורתו וקודם הבחירות רווחו שמועות על ההומוסקסואליות שלו. דברים כאלו לא היו מתרחשים בארצות הברית. אומנם טראמפ ורעייתו חריגים מבחינה זו, אך הם אינם מתקרבים למידת המתירות של הצרפתים.
28. שם, עמ' 680.
29. שם, עמ' 695.
30. שם, עמ' 205.
31. שם, עמ' 208.
32. כאן תרגמתי את המקור הצרפתי בעצמי, משום שבעיניי, במקרה זה תרגומו של אמיר אינו נאמן למקור. אמיר מתרגם את המילה vulgaire כ"המוני". כמו כן, טוקוויל לא כתב "כשאדם נכנס" אלא "כשאתה נכנס" (Lorsque vous entrez). ראו Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Paris: Flammarion, 1981, p. 288.
33. דה-טוקוויל, *הדמוקרטיה באמריקה*, עמ' 214.
34. שם, עמ' 381.
35. שם, עמ' 536.
36. שם, עמ' 578.
37. שם, עמ' 705-706.
38. שם, עמ' 758.
39. שם, עמ' 759.
40. שם, עמ' 760.
41. שם, עמ' 774.
42. שם, עמ' 767.
43. שם, עמ' 777.
44. בתרגומה העברי של עדה צמח, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ב, נתכנה החיבור בשם "המשטר שהיה והמהפכה". אפשר שתרגום מדויק יותר של שם הספר הוא "השלטון שהיה והמהפכה". להלן אביא ממקור זה Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution*, Paris: Gallimard, 1952 – בתרגום שלי ולא אסתייע בתרגומה של צמח שאיננו מצוי בשימוש נרחב. כדי להבחין בין תרגומי לתרגומה של צמח אנקוט להלן את השם "השלטון שהיה והמהפכה"

- (ציוני העמודים לפי המהדורה הלועזית הנ"ל).
.53	שם, עמ' 151.	.45	דה-טוקוויל, השלטון שהיה והמהפכה, עמ' 29.
.54	שם, עמ' 145.	.46	שם, עמ' 37.
.55	שם, עמ' 155.	.47	שם, עמ' 42.
.56	שם, עמ' 157.	.48	שם, עמ' 95.
.57	שם, עמ' 157.	.49	שם, עמ' 74.
.58	שם, עמ' 157.	.50	שם, עמ' 138.
.59	שם, עמ' 158.	.51	שם, עמ' 142-143.
.60	שם, עמ' 193.	.52	שם, עמ' 143.